

УДК 340.132.1:343.222

Драган І. В. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проаналізовано сутність і функції правосвідомості в межах реалізації кримінальної відповідальності. Доведено, що реалізація кримінальної відповідальності на всіх стадіях кримінального процесу тісно пов'язана з професійною правовою свідомістю посадових осіб правоохоронних органів та індивідуальною правосвідомістю учасників кримінально-правових відносин. Досліджено зв'язок рівня правової свідомості й ефективності механізму реалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова: суспільна свідомість, правова свідомість, професійна свідомість, правова ідеологія, правова психологія.

Вплив правосвідомості на застосування кримінально-правових норм є однією з актуальних проблем у кримінальному праві.

Правосвідомість як юридичне явище розглянуто в низці наукових доробків. Однак проблематику ролі та місця правової свідомості в процесі реалізації кримінальної відповідальності вчені ґрунтовно не розробляли.

Теоретичні положення щодо вивчення правової свідомості в галузі кримінального права викладено в наукових працях низки вчених, серед яких: С. С. Алексєєв, Л. В. Багрій-Шахматов, О. В. Грошев, А. І. Долгова, Г. Х. Єфремова, Н. П. Ждиняк, М. І. Ковальов, М. Й. Коржанський, М. В. Костицький, Н. М. Крестовська, В. М. Кудрявцев, С. В. Максимов, О. І. Марцев, В. О. Меркулова, І. І. Митрофанов, І. О. Міннікес, М. І. Панов та ін.

Метою статті є розгляд сутності та визначення функцій правосвідомості під час реалізації кримінальної відповідальності, дослідження впливу професійної правової свідомості посадових осіб уповноважених державних органів та індивідуальної правосвідомості учасників кримінально-правових відносин на механізм реалізації кримінальної відповідальності (МРКВ).

З метою вивчення правосвідомості як елементу МРКВ необхідно розглянути ширше за змістом та обсягом поняття «свідомість», однією із форм якого є свідомість права.

Свідомість – це властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно розроблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії [1].

З позицій фізіології свідомість є функціональною властивістю людського мозку. Унаслідок мозкової діяльності створюються образи навколишнього матеріального світу, відбувається сприймання, зберігання, осмислення інформації та реальності загалом.

Залежно від сфери людської діяльності суспільну свідомість розподіляють на філософську, політичну, релігійну, правову й інші форми.

Так, цілком слушно О. Ф. Скакун визначає правову свідомість як «систему почуттєвих і мисленнєвих образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє й опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ і поведінки людей у сфері права» [2, с. 96].

Ми поділяємо позицію І. І. Митрофанова, який зазначає, що «кримінально-правову свідомість потрібно визнати невід'ємним атрибутом досліджуваного механізму, що має пронизувати всі його структурні частини» [3, с. 8–11]. Реалізація кримінальної відповідальності на всіх стадіях кримінального процесу тісно пов'язана з професійною правовою свідомістю посадових осіб уповноважених державних органів, а також із суспільною, груповою та індивідуальною правосвідомістю суб'єктів кримінально-правових відносин.

Цікавою є позиція М. М. Цимбалюка, який тлумачить правосвідомість як «осмислене ставлення до нормативізації та державно-інституційного регулювання людського буття в суспільному та природному світі» [4, с. 67]. Трактуючи поняття нормативізації, науковець зазначає, що норма є тим стандартом, реалізуючи який, суб'єкт права на власний розсуд «усуває недосконалість» правової реальності й адаптує її до власних уявлень про «належне буття» [4, с. 48]. Згідно з таким підходом правосвідомість є ланкою, що пов'язує нормативну базу закону

України про кримінальну відповідальність (ЗУпКВ) та практичну реалізацію кримінальної відповідальності. Отже, правова свідомість виконує оцінювальну функцію, яка полягає у сприйнятті й осмисленні нормативного змісту правового акту, унаслідок чого формується ставлення суб'єкта правовідносин до чинного та бажаного права і правової реальності.

Зокрема, Н. П. Ждиняк стверджує, що «об'єктом впливу кримінально-правових норм, які встановлюють покарання за вчинення кримінальних правопорушень, під час визначення їх юридичної ефективності є поведінка особи, а в процесі встановлення соціальної ефективності цих норм – кримінально-правова свідомість особи» [5, с. 326–333]. Отже, правосвідомість постає об'єктом пізнання, який сприяє відображенню правозначних явищ у свідомості людини, допомагає оцінити наявні суспільні відносини у правових поняттях і категоріях.

Характерною рисою кожного члена суспільства є прагнення до вираження та відстоювання власних прав, унаслідок чого відбувається сприйняття правової реальності й вияв особистого ставлення до норм права. Залежно від рівня усвідомлення правових норм формуються особистісні інтереси індивіда в системі суспільно-правових відносин, які є мотивом вибору правомірної чи неправомірної поведінки в майбутньому. З огляду на це, очевидною є регулятивна функція правосвідомості в МРКВ, що полягає у формуванні поведінкового елементу учасників кримінальних правовідносин.

Рівень схвалення правових приписів нормативної бази МРКВ у свідомості громадян чинить визначальний вплив на ефективність реалізації кримінальної відповідальності.

Слушною є думка С. С. Алексеєва, який розглядає механізм правового регулювання як «складову трьох основних (юридичних норм, правовідносин й актів реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) та двох додаткових (нормативних юридичних актів, правосвідомості й правової культури) елементів, що чинять правовий вплив на суспільні відносини» [6, с. 34–35]. Такий підхід характеризує правосвідомість як необхідний інструмент, який постає складовою комплексу засобів і способів реалізації кримінальної відповідальності.

Позитивне сприйняття норми права є передумовою формування поваги особи до суспільних і державних інтересів, прав та свобод людини і громадянина. Це сприяє утвердженню

правомірної поведінки та реалізує позитивну (перспективну) кримінальну відповідальність, що полягає в дотриманні заборон, виконанні обов'язків і використанні дозволів.

У разі формування негативного ставлення до сутності права та неусвідомлення соціальної цінності норм кримінального права виникають ризики вибору суспільно небезпечної поведінки, учинення кримінальних правопорушень і реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності.

Внутрішньоособистісні свідомі процеси є наслідком зневажливого ставлення до соціальної значущості правових норм. Вони зумовлюють психологічний аспект ставлення особи до вчиненого кримінального правопорушення. У галузі кримінального права їх визначають як суб'єктивну сторону злочину.

Зокрема, В. К. Гришук вважає, що суб'єктивна сторона злочину – це «обов'язковий елемент складу злочину, комплекс передбачених законом ознак, які характеризують внутрішню сторону злочинного діяння, тобто психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану з учиненням злочину» [7, с. 273]. Тобто лише за умови усвідомлення суспільної небезпеки, протизаконності власних дій і наявності свободи вибору діяння можна кваліфікувати як кримінальне правопорушення.

У контексті розгляду впливу правової свідомості на реалізацію негативної кримінальної відповідальності доцільно проаналізувати взаємозв'язок правосвідомості й окремих структурних складових МРКВ з огляду на їх функціональні характеристики та стадії застосування.

Початковим компонентом МРКВ, необхідним для виникнення кримінально-правових відносин і початку реалізації правових норм ЗУпКВ, є факт учинення кримінально караного, суспільно небезпечного діяння, що призводить до настання конкретних юридичних наслідків.

Так, І. І. Митрофанов зауважує: «...Юридичний факт – конкретна життєва ситуація (обставина), з якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Фактичний склад є комплексом обставин, що спричиняють такі самі наслідки, однак у своїй єдності. Це явища об'єктивної дійсності, виражені в конкретному вчиненому діянні (дії/бездіяльності) фізичної осудної особи, передбаченому кримінальним законодавством як злочин. Учинення такого діяння є підставою для виникнення охоронних правовідносин, які становлять інший

етап юридичного механізму правореалізації...» [8, с. 219]. Викладений підхід окреслює значущість установлення юридичного факту вчиненого кримінального правопорушення, на засадах якого функціонує цілісна структура МРКВ.

На нашу думку, обов'язковою умовою встановлення достовірного юридичного факту вчиненого злочину є позитивне ставлення громадян до принципів права й усвідомлення необхідності відновлення соціальної справедливості та захисту своїх суб'єктивних прав згідно із законом і правовими нормами.

Заперечення значущості норм права на рівні індивідуальної правової свідомості людини, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоди, є чинником, що сприяє пошуку можливих варіантів відновлення соціальної справедливості за допомогою ігнорування визначеного законом порядку, зокрема через учинення протиправних або суспільно небезпечних діянь. Наслідком негативного ставлення до права особи, яка є потерпілою від протиправного діяння, може бути приховування злочину, небажання звертатися до правоохоронних органів або викривлення істини під час установлення факту вчинення кримінального правопорушення.

Укриття вчинених кримінально караних діянь призводить до виникнення латентної (прихованої) злочинності, не відображеної в офіційних обліках відповідних державних органів. Латентна злочинність спричиняє негативні наслідки в суспільстві. Вона є чинником формування спотвореної правової свідомості та культури і знаходиться поза увагою органів державної влади. Суспільна небезпека прихованої злочинності полягає в тому, що кримінальна відповідальність у разі вчинення такого виду злочинів не реалізується, а матеріальну та моральну шкоду – не відшкодовують.

Іншим обов'язковим елементом, необхідним для встановлення юридичного факту вчиненого злочину, є професійна правосвідомість посадових осіб правоохоронних органів і прокуратури.

Поеднання правосвідомості та професійної свідомості постає визначальною ознакою професійної правової свідомості працівників державних органів, які беруть участь у кримінально-правовому регулюванні суспільних відносин, серед іншого – реалізації кримінальної відповідальності.

Цікавим є визначення аналізованого поняття Г. В. Лазутіною, згідно з яким «професійна свідомість – це системне утворення,

предметом відображення якого є конкретна професійна діяльність, а функцією – регулювання відповідної сфери соціальної активності людини» [9, с. 79]. Таким чином, наявний зворотний зв'язок, відповідно до якого правосвідомість посадових осіб впливає на виконання службових обов'язків, а прийняття юридично значущих рішень впливає на правосвідомість.

Професійна діяльність позначається на правовій свідомості працівників правоохоронних органів, прокуратури та суду. Наявність владних повноважень надає певну владу над особою, яка підпадає під юридичну відповідальність, що спричиняє ризик формування спотвореної правосвідомості, зокрема зневажливого ставлення до громадян та їхніх прав, стереотипності мислення, прагнення до зловживання службовим становищем тощо.

Так, Н. М. Крестовська визначає зміст професійної правосвідомості через комплекс елементів, серед яких «система теоретичних правових знань; переконаність у соціальній корисності права, його цінності як міри свободи і справедливості, солідарність із правовими приписами, розуміння необхідності застосування правових норм; уміння та навички щодо правильного застосування права; переконання в необхідності дотримання законності під час виконання службових обов'язків» [10, с. 98].

Професійна правосвідомість виражає суб'єктивну складову реалізації кримінальної відповідальності. На засадах знань про право та юридичну практику, за допомогою таких операцій мислення, як абстрагування, порівняння, аналіз, синтез тощо, формується внутрішнє переконання посадової особи державно-владного органу, від якого залежить правильність прийняття рішення та подальше застосування засобів кримінального примусу.

Професійну діяльність посадової особи вповноваженого державного органу чітко регулює закон. Водночас законодавство надає можливість вибору між різними правовими нормами, процесуальними засобами та способами реалізації службової діяльності.

Таким чином, деформована (з лат. *deformatio* – спотворення) професійна правосвідомість, яка полягає у несформованості необхідного професійного рівня знань, запереченні суспільної корисності права й ігноруванні обов'язку дотримання вимог права, а це призводить до виникнення передумов для низки негативних наслідків, серед яких можливість фальсифікування юридичного змісту вчиненого кримінального правопорушення, приховування злочинів,

винесення рішень, які суперечать вимогам правових норм ЗУпКВ, порушення справи за вигаданими обставинами тощо.

Вплив спотвореної професійної правосвідомості посадових осіб органів досудового розслідування та прокуратури може бути виражений у підробленні матеріалів кримінального провадження, використанні службового становища всупереч вимогам правових норм для досягнення власних корисливих цілей або в інтересах третіх осіб, халатному ставленні до виконання професійних обов'язків тощо. Деформована правова свідомість має здатність перетворюватися на злочинну настанову, що програмує протиправну поведінку працівників державних органів. У цьому разі виникають ризики уникнення кримінальної відповідальності громадянами, які вчинили злочини.

Встановлення юридичного факту вчинення протиправних діянь зобов'язує слідчого, прокурора, відповідно до ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України, внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування [11, с. 107–108].

Початок кримінального провадження передбачає обов'язкове індивідуально-правове регулювання кримінально-правових відносин учасників кримінального процесу, що полягає у владній участі вповноваженого на те органу чи посадової особи [6, с. 213].

Однією з потреб, яка визначає необхідність індивідуально-правового регулювання, є отримання доказів, важливих для кримінального провадження. Згідно зі ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів [11, с. 47].

На нашу думку, наданню показань учасників (свідка, потерпілого й інших) кримінального процесу передуює усвідомлення соціальної цінності та необхідності застосування норми кримінального права. Рівень правової свідомості визначає ставлення до конкретної життєвої ситуації або їх комплексу та поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин. Отже, для отримання слідчим або працівником прокуратури свідчень, що становлять підґрунтя для доказування вчиненого злочину, важливим є позитивне сприйняття права та повага до закону осіб, які є учасниками кримінального процесу.

Натомість деформоване уявлення про сутність правових норм постає чинником, який спонукає до приховування або підроблення необхідних для реалізації кримінальної відповідальності доказів.

Це призводить до спотворення істини в кримінальному провадженні та зниження ефективності МРКВ.

Окремою стадією кримінального процесу є судовий розгляд кримінального провадження, який пов'язаний із професійною діяльністю суддів.

У наукових працях питання впливу правової свідомості суддів на здійснення правосуддя є дискусійним. Вважаємо, що позитивний вплив професійної правосвідомості суддів наявний переважно у професійному досвіді, багажі отриманих юридичних знань й усвідомленні соціальної важливості прийняття судових рішень. Роль професійної правової свідомості, вираженої комплексом власних правових поглядів і переконань, обмежена можливістю прийняття судового рішення лише відповідно до вимог кримінально-правових норм та наявних доказів, отриманих під час кримінального провадження. За умови альтернативної або відносно визначеної санкції кримінально-правової норми, суддя на власний розсуд має змогу приймати різні рішення, які згодом впливають на ефективність досягнення мети кримінальної відповідальності.

Деформована професійна свідомість суддів становить ризик, який призводить до виникнення проблем щодо відновлення завданої кримінальним правопорушенням шкоди і накладанні відповідних покарань, визначених статтями Кримінального кодексу України за вчинення злочинних діянь.

Актуальність дослідження питань правової свідомості працівників державної служби виконання покарань зумовлена їх постійним комунікативним контактом з особами, яких було засуджено до позбавлення волі за вчинення кримінальних правопорушень, а також перебуванням у соціальному середовищі, для якого характерною є наявність свідомих протиправних установок. Це створює передумови для деформації професійної свідомості.

Спотворена правосвідомість посадових осіб пенітенціарної служби є чинником виникнення проблем у контексті виховного впливу кримінальної відповідальності.

Вищезазначене підтверджує важливу роль правосвідомості в реалізації позитивної кримінальної відповідальності та на всіх стадіях механізму реалізації ретроспективної кримінальної відповідальності.

Правосвідомість, яка полягає в осмисленні правових норм, сприяє накопиченню знань про право і практику його

застосування, про зміст правових норм. Вона виконує гносеологічну функцію правової свідомості, а також впливає на нормотворчу діяльність уповноважених суб'єктів держави щодо формування законодавчих засад МРКВ.

З огляду на це, для всебічного вивчення актуальних питань правосвідомості потрібно розробити філософський підхід щодо трактування ролі правової свідомості під час застосування норм кримінального права і чинників впливу на його ефективність.

Правова свідомість є суб'єктивним компонентом, що пронизує всі структурні елементи МРКВ та відображається в поведінці учасників кримінальних правовідносин. Рівень правосвідомості, який полягає в наявності правових знань і специфіці психічних процесів (почуттів, емоцій, установок, цінностей тощо), визначає спрямованість поведінки суб'єктів права.

Позитивний вплив правосвідомості сприяє формуванню правомірної поведінки, наслідком якої є настання перспективної кримінальної відповідальності. Негативне усвідомлення й ігнорування норм права спричиняє трансформацію позитивної кримінальної відповідальності в ретроспективну. Вплив спотвореної правосвідомості на стадії встановлення юридичного факту вчинення злочинного діяння та у процесі кримінально-правових відносин призводить до виконання ризиків неможливості настання ретроспективної кримінальної відповідальності.

У разі реалізації негативної кримінальної відповідальності посилюється роль професійної правової свідомості посадових осіб правоохоронних органів.

Системність і взаємозумовленість правових феноменів МРКВ і правосвідомості свідчить, що рівень правової свідомості як суб'єктивного елементу МРКВ є необхідною передумовою та визначає ефективність досягнення мети кримінальної відповідальності.

Таким чином, державні перетворення та реформи, що зумовлюють зміни в суспільній і політичній сферах діяльності, актуалізують необхідність поглибленого вивчення правосвідомості як визначального компоненту МРКВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – Вид. 2-ге, переробл. і доповн. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 599 с.

2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, доповн. і переробл. – Київ : Алерта, 2013. – 524 с.

3. Митрофанов І. І. Роль правосвідомості в механізмі реалізації кримінальної відповідальності / І. І. Митрофанов // Формування правосвідомості в молоді України : матеріали І регіон. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю Кременчуц. держ. ун-ту ім. М. Остроградського (Кременчук, 15–16 квіт. 2010 р.). – Кременчук : Вид. відділ КДУ імені М. Остроградського, 2010. – С. 8–11.

4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія / М. М. Цимбалюк. – Київ : Атіка, 2008. – 288 с.

5. Ждиняк Н. П. Механізм реалізації забороняючих кримінально-правових норм: поняття та окремі питання ефективності / Н. П. Ждиняк // Вісник Львівського університету. – 2011. – Вип. 52. – С. 326–333. – (Серія «Юридична»).

6. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. I. – 361 с.

7. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закл. / В. К. Гришук. – Київ : Ін Юре, 2006. – 568 с.

8. Митрофанов І. І. Кримінальне право. Загальна частина : навч. посіб. / І. І. Митрофанов. – Кременчук : Щербатих О. В., 2009. – 646 с.

9. Лазутина Г. В. Профессиональная этика журналиста / Г. В. Лазутина. – М., 2000. – 131 с.

10. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Вид. 2-ге. – Харків : Одиссей, 2008. – 432 с.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Суми : Нотіс, 2012. – 646 с.

REFERENCES

1. Shynkaruk, V.I. (Eds.). (1986). *Filosofskyi slovnyk [Philosophical dictionary]* (2nd ed., rev.). Kyiv [in Ukrainian].

2. Skakun, O.F. (2013). *Teoriia prava i derzhavy [Theory of state and law]* (4th ed., rev.). Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

3. Mytrofanov, I.I. (2010). Rol pravosvidomosti v mekhanizmi realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti [The role of legal awareness in the mechanism of realization of criminal responsibility]. *Formuvannia pravosvidomosti v molodi Ukrainy,*

Formation of the sense of justice in the youth of Ukraine: Proceeding of the First Regional Scientific and Practical Conference dedicated to the 50th anniversary of the Kremenchug State University named after M. Ostrogradskii (pp. 8-11). Kremenichuk: Vyd. viddil KDU im. M. Ostrohradskoho [in Ukrainian].

4. Tsybaliuk, M.M. (2008). *Ontolohiia pravosvidomosti: teoriia ta realnist [Ontology of sense of justice: theory and reality]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].

5. Zhdyniak, N.P. (2011). Mekhanizm realizatsii zaboroniachykh kryminalno-pravovykh norm: poniattia ta okremi pytannia efektyvnosti [The mechanism for the implementation of prohibiting criminal law: the concept and specific issues of effectiveness]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of the University of Lviv*, 52, 326-333 [in Ukrainian].

6. Alekseev, S.S. (1981). *Obschaia teoriia prava [General theory of law]*. (Vols. 1-2). Moscow: Yurid. Lit [in Russian].

7. Hryshuk, V.K. (2006). *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna [Criminal Law of Ukraine: General part]*. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

8. Mytrofanov, I.I. (2009). *Kryminalne pravo. Zahalna chastyna [Criminal Law. General part]*. Kremenichuk: Shcherbatykh O.V. [in Ukrainian].

9. Lazutyna, H.V. (2000). *Professyonalnaia etyka zhurnalysta [Professional ethics of journalist]*. Moscow [in Russian].

10. Krestovska, N.M. (2008). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of state and law]* (2nd ed.). Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].

11. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]*. (2012). Sumy: Notis [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2017
